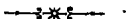

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

(ԵՄԻԼԻՈՍ ՏԵԶԱ)

Այս հետորական յօդուածս յղած էր առ մեզ ուսուցչապետն Է. Տեգա: Բագմա-
հմուտ հայագիտիս այս յօդուածս կրնամք ըսել քէ բոլորովին նոր է իւր տեսակին մէջ, քէ
և սակաւ մի խորին եւ իւր բացատրութիւնքն. վստահ եմք որ այս յօդուածս՝ Բագմավիպի
ընթերցողաց, նոյնպէս նաև ամեն ազգային բանասիրաց շատ հետաքրքրական պիտի լինի,
ըստ որում ընթերցած լինելով յօդուածագիրս խորենացոյց նկատմամբ մինչև վերջերս
հրատարակուած գրուածքներն, բոլորին միանգամայն ակնարկութիւններն կ'ընեն համարժեք
լուրջ դիտողութեամբ: Յոյս ունիմք որ յետ այս հետորական յօդուածոյս կը յաջորդէ
քննադատական յօդուած մի:

Si pensa e si scrive, ai nostri tempi, e in tutto il mondo risvegliato alle lettere, come si pensò e si scrisse nei secoli andati; ma molto più usa invece il *ripensare* e il *riscrivere*, scemando e crescendo forza alle attestazioni degli antichi. Onde i fantasmi che escono dall'ombra e prendono corpo e luce; onde i corpi che si sfasciano, si smiuzzano, diventano particelle invisibili nell'aria. I vecchi rimbiondiscono ad una fontana di giovanezza, della quale ha in mano la chiave fatata solo il critico: e i giovanetti invecchiano, perchè un ardito frugatore discopre su quelle teste ricciute, che ogni capello nero è capello bianco, e male ritiuto, del loro nonno.

Quando nomi e libri famosi sfumano via, o tanto s'attenuano che nessuno li vede più, tutta la famiglia che pialemente pose su un altare di casa la sacra immagine, e lungo le centinaia d'anni l'adorò, s'agita, si conturba e non sai dire se più grande sia il furore o il terrore, lo sdegno o l'affetto. Tu sei nobile e dovizioso, ed hai quindi avuta la educazione buona, e la bella, due grandi fortune nel mondo: ad un tratto sbucca un inaspettato creditore, e

ինչպէս անցեալ դարուց մէջ կը մտածուէր ու կը գրուէր, ասանկ ալ ի մեր ժամանակս, մատենագրութեամբ արթնցած բովանդակ աշխարհի մէջ կը մտածուի ու կը գրուի. բայց հիմա կրկին կը մտածուի և կրկին կը գրուի՝ հնոց վկայութեանց ոյժը պակսեցընելով կամ աւելցընելով: Ասոր հետեւանք այն կ'ըլլայ որ առերեւոյթ ենթադրութիւնք խաւարէ դուրս ենելով՝ մարմին և լոյս կ'առնուն, և մարմինք եղծեալք աւերեալք՝ կտոր կտոր կ'ըլլան, կը մանրին ու կ'աներևութանան օդոց մէջ: Ծերանիք կը խարտէշանան երիտաւար դութեան աղբիւրին քով, որուն դիւթա կանախալիւն ձեռացը մէջ ունի միայն քննադատը. և երիտաւարդը կը ծերանան, որովհետև յանդուգն հետազոտող մը այն գանգրաւէր գլուխներուն վրայ կը գտնէ թէ ամէն սեւաւ հերք՝ սպիտակք են, ինչպէս իրենց պապուն գիտյն ներկուած հերք:

Երբ հռչակ ունեցող անուանք և մատենաք կ'աղօտանան, կամ այնչափ կը նուազին որ գրեթէ անտեսանելի կ'ըլլան, բովանդակ ընտանիքը որ բարեպաշտօրէն խորանի մը վրայ դրած են նուիրական պատկերը և երկար տարիներ մեծարած, կը յուզուին, կը չփոթին, և չես գիտեր թէ որն է աւելի բուռն արտերա նուն մէջ. կատաղութիւնն արդեօք թէ վախը, բարկութիւնն թէ սէր: Դու աղնուախոհ ես, ու բարի և զեղեցիկ դաստիարակութիւն ունեցած և աշխարհիս կրկին մեծ բարեբաւտու-

ti strappa le pergamene, ti vuota lo scrigno; ma tu resisti, finchè ti apparisce l'adro svergognato quell'assalitore e ti dibatti, con onestà, s'intende, perchè hai la bella educazione e la buona, e solo cedi alla verità, tornando, con dolore, uomo povero; ignobile, non potresti mai. Alle volte dattorno a te stanno testimoni pietosi, amorevoli, soccorritori, che a difenderti danno mano e braccio, che, nella tua rovina, piangono con te, forse più di te. Veggono come altri tenti spiccare una fogliolina nell'albero della tua famiglia e innestarne un'altra: scrivere Francesco Bacone dove era scritto, a lettere d'oro, Guglielmo Shakespeare: oppure nessuno riempirà il vuoto, solo che sparisca dalla memoria degli uomini quel Dino Compagni al quale ti inchinavi, quel Mosè da Corene che inneggiavi signore e padre delle istorie. Alle volte, dattorno a te, stanno gli schernitori maligni: e al vederti pallido o rosso nella battaglia, ghignano, ed hanno sulle labbra, tra fischio e fischio, il ritornello di una vecchia canzone: se ne son viste tante! Già, se ne son viste; ma l'assalitore vuol essere misurato, e lento e rispettoso: è soldato che va coi suoi piedi, non sulle grucce: e il testimonio è bene che parli e non sbraiti, davanti a giudici e non ai soli avvocati.

Già, se ne son viste tante! Qua e là uno scrittore tramuta il suo nome, e tu scopri il giocoliere ed il giuoco, e dici a tutti la parola vera. Bensì è probabile, è ragionevole, che la prima impresa non ti paja bastante; vorrai trovare le ragioni e le scuse di quella mascherata, dire se quell'uomo è un furbo, un tristo, un imbecille, od un matto. Vedrai forse che s'inginge per darsi l'aria di autore antico, che si crede spesso più bello e più forte: per parere novellatore con aperti occhi ed orecchi, quando si compivano i fatti che egli colora e scolora: per isfuggire alla mano del manigoldo che lo frusta, lo colla, lo abbrustolisce, in piazza in prigione sul rogo; per nascondersi dal beffardo, che è un altro manigoldo, e più vile. Ma il critico che

թիւներն. մէջմ'ալ կը տեսնես թէ յանկարծ գիմացդ կ'ենէ, չես գիտեր որ ծակէն, պարտապահանջ մը, կը յափշտակէ մագաղաթներդ, կը պարպէ սնտուկդ. կը ջանաս դիմադրել, քանի որ վրաց կործակողը ու հետոյ իրաւորն անամօթ գող մ'երեւի, — և պատուով, որովհետեւ ընտիր և բարի դատարակութիւն ունիս, ճշմարտութեան միայն տեղիք կու տաս, ցաւով սրտիդ դառնալով խեղճ ու աղքատ մարդ մը, բայց ոչ երբեք անպատիւ: Կը հանդիպի երբեմն որ չորս կողմդ կը գտնուին զթած, սիրալիր ու քեզի օգնութեան հանող վկայք որ պաշտպանութեան թել և թիկունք կ'ըլլան, կորստեանդ վրայ՝ հետդ և թերեւս քեզմէ աւելի կը ցախին: Կը տեսնեն թէ ինչպէս ուրիշները կը ջանան որ գերբաստանիդ ծառայն վրայ նոր հիւզ մը պտկի, կամ պզտի պատուաստ մը աւելնայ, և հոն ուր տեղեղէն տառերով Փրանկիսկոս Բակոնի առնունը գրողմուտ է, դուրի Գուրիլիմ Դէյքսպիրի. բայց ոչ որ պտիկ լցնեն այն պարսպը, այլ միայն անհետանայ ի յիշատութենէ այն Դիմոյ կոմբայնի, որոյ առջև կը խոնարհէիր. Խորհեացի Մովսէսը՝ զոր կը փառաբանէիր իբրև տէր և հայր պատանութեան: Մերթաւ շուրջ բոլորդ կը կենան չարակամ անգոռներէ, որ նկատելով զքեզ գոյնդ նետած կամ կարմրերանդ ի մարտի, կը փպտին, ու ապրիէն անդիէն լսուած սուլումներու տառն՝ հին երգի մը երոժշտական դարձածը կը կրկնեն, թէ յաճախակի տեսնուած ու լսուած բաներ են: Իրաւ, շատ անգամ տեսնուած են. բայց յարձակողը կ'ուզէ չափուիլ, ու հանդարտութեամբ և մեծարանօք. իր ոտքերովը և ոչ ցուպերով քայլող զինուոր մ'է նա. և վկայն պէտք է որ խօսի՝ չէ թէ շաղփաղիէ յանդիման փառաբանից և դատաւորաց:

Քառախ տեսնուեցան այսպիսիք: Մերթ հոս, մերթ ուրիշ տեղ՝ գրողին մէկը կեղծ առնումը կը ծածկուի, և դու կը հասկընաս խաղացողը և խաղը, և ճշմարտութիւնը կ'ըսես ու մեռուն: Սակայն հաւանական է, և խոհական միանգամայն, որ առջի փորձերովդ գոհ չըլլաս, այլ հետամուտ հակառակորդացդ պատահաններուն և շատագուրբեանց այդ դիմաւորին, որպէս զի կարենաս ըսել թէ այդ անձը խորագէտ մ'է արդեօք թէ չար, անմիտ կամ յիմար: Թերեւս տեսնես որ հին հեղինակի մը անուն և կերպարանք կ'ուզէ առնուլ, որպէս զի աւելի գեղեցիկ երեւի. բաց աչքերով և ականջօք վրկապան մը կ'ուզէ սեպուիլ այն փամանակաց՝ յորս այդ դէպքերը կը հանդիպէին, զորս կը գունաւորէ կամ կը գունատէ. և զինք խարաղանող դահճին հարուածներէն խուսելու համար՝ կը կարկատէ, կը խորովէ

ficca gli occhi dentro a quelle nuvole; cerca un raggio e lo trova: e i matti, i matti veri, come usavano una volta, che fanno senza saper di fare, vedrà che sono ben pochi!

Il libro di Mosè Corenese potrebbe non essere di lui: essere nato in un'altra famiglia, di altri spiriti, di altro sangue; nato quando il padre, infinto padre, era sparito di terra, da un anno, da cent'anni, da tre secoli. Potrebbe non essere di Mosè; ma quando io vengo al tribunale, con amore ansioso del vero, io mi domando: se Giovanni, se Basilio, se Andrea, se ogni sconosciuto d'Armenia, volesse scriverne i fatti di gloria e di dolore, perchè ribattezzarsi in nome di Mosè? Il Corenese è celebrato più tardi; ma, dove egli non abbia scritta nessuna istoria, quanto lume hanno dentro a sè quelle poche lettere da abbagliare, anni e secoli dopo, un mendace novelliere? È forse quel Mosè, un Alighieri, dopo la *Commedia*, o un Ariosto, dopo il *Furioso*?

Fu capriccio, diranno: ed io non negherò che stia fra larghi confini il regno che hanno i capricci, e che avranno. Anche il cercarli, e infiorarli, è un capriccio. La *Commedia* è di quei libri dentro ai quali nessuno ha mai sospetto che siasi intramesso un canto o un terzetto; benchè qualche parolina, o non letta a dovere dal copista, o male interpretata dal critico (e i due uomini si danno mille aiuti a fare co-desti sgorbi) non sia più quella sola, quella vera di Dante. Ma poniamo vi si scopra un fatto che il poeta racconta, e che ha solo riscontro in una scrittura del cinquecento, che non attinse dal poema; che cosa si direbbe? Si farebbe una sola domanda: o che c'è al mondo un archivio ove sia raccolto tutto quello che Dante potè leggere? o che è chiuso, in qualche cassetta di stregone, l'eco di tutto quello che Dante potè sentire? Vero è che gli oppositori sorridono: l'Alighieri è uomo di carne più viva che il Corenese non è: e, se il tirare giù gli finì fino al cinquecento il poema, sarebbe

Հրապարակաց մէջ, բանտերու և խարուկաց վերայ, առ ի ծածկել ինքզինքն Հեգնողէն, որ և նա միւս այլ դահիւն մ'է, և անարդազոյն: Բայց աշուշները այդ ամբերէն անդին սեւեւ ոտդ քննադատը, ճառագայթ մը կը փնտռէ և կը գտնէ. և անմիտքն, բուն այս անուան արժանաւորը, ինչպէս սովոր են գործել առանց գիտելոյ գգործել, պիտի տեսնես թէ խիստ սակաւթիւք են:

Կրնայ ըլլալ որ Մովսիսի Խորենացոյ գերութածը իրեն ըլլայ. որ այդ գիրքը ուրիշ ընդունեաց պատկանի, ուրիշ ոգւոյ և արեւն. ծնած է երբ Հայրը, կեղծ Հայրը, արդէն անհետացեր էր յերկրէ, տարիէ մը, Հարիւր տարիէ, երեք դարերէ Հետէ: Կրնայ ըլլալ որ Մովսիսի երկասիրութիւնը չէ. բայց երբ ես գատարանը կու գամ ճշմարտութեան սիրոյ փառքով, ինքս ինծի՝ կը Հարցընեմ. եթէ ամեն Յովաննէս, Բաաբլ, Անդրաս, կամ ո՞րք և իցէ անծանօթ Հայաստանի, ուզենայ գրի վերայ առնուլ անոր փառաց և ցառոց օրերուն անցըը, ինչո՞ւ պիտի ուզէ կրկին մկրտուիլ Մովսիսի անուամբ: Խորենացի՝ ատեն անցնելէն ետքը Համբարեան, բայց եթէ նա պատմութեան չգիրք մը գրած չէ, որպիսի՞ լոյս ունին յինքեանս այն քանի մի թերթը, տարիներէ ու դարերէ ետքը շարքընելու խաբեբայ վիպասան մը: Արդեօք այդ Մովսէս՝ Ալկիէրէ մ'է որ կ'երեւի յետ Կոստանդնուպոլսեան, կամ Արիոստոյ մը յետ Մոլեգիէ Սոյանդոյի:

Պիտի բռնէ թէ քմահաճոյք մ'էր. չեմ ուրանար թէ քմահաճոյք իշխանութեան տակ մաններն ընդարձակածաւալ եղած են և պիտի ըլլան: Հետազօտելն, զանոնք ծաղկօք պնծաւ զարդելն ա՛յ՝ քմահաճոյք է:

Դոստանեցորդիւր այնպիսի զրբերէն՝ որոց վրայ երբեք երկմտութիւն կամ տարակոյտ չեղաւ, որ ուրիշը երգ մը կամ քանի մը տող ներմուծած ըլլայ, թէպէտ բառք ինչ որ կամ պէտք եղածին պէս կարդացուած չեն ի գաղափարողէն, կամ սխալ մեկնուած ի քննադատէն (և երկուքն ալ իրարու շատ տեղ ի օգնեն այսպիսի անհեթեթ իմաստներ գործելու), ստուգապէս Դանտէի չեն: Բայց ենթադրելը թէ գոնեւոր իրեն զորոց մէջ քերթողէն պատմութեան գէպք մը՝ որ Հապար Հինգ Հարիւրին պատահած է, և քերթուածին գրութեան ժամանակին չի համաձայնիր. Բնչ պիտի ընէինք այն ատեն՝ բայց եթէ այս Հարցումը, թէ կամ աշխարհիս վրայ այնպիսի դիւան մը կայ ուր Հաւաքուած են այն ամենայն զորս Դանտէ կրցաւ ընթերնուիլ, և կամ թէ կախարդական արկղի մը մէջ փակուած են արձագանգք աւանայն ձայնից զորս քերթուիլն լսեց: Հակա-

allegria folia, con gli scrittori non conosciuti che a mezzo possiamo andare più franchi.

O se in un codice si scoprisse, a lettere intiere, il nome di un forte capitano e si leggesse, nel sedicesimo del Paradiso,

Sacchetti, Giuochi, FRANCESCO FERRUCCI, non si vedrebbe mano di sacrilego e sciocco raffazzonatore? — Anche per Mosè si ammette da prudenti critici che il testo non sia intatto dai corruttori; ma, se entriamo per questa viottola, dove fermarci? Dove sta di casa il partitore, autorevole ed invocato, del *suum cuique*? Se quello che nell'armeno risponde al Francesco Ferrucci della Commedia, stona e grida, perchè non dargli di frego, e ripulire a nuovo la Storia?

Se la Storia non è di Mosè, poichè il libro si dice di lui da sè stesso, non è forse opera di bugiardo? E il dipingere, inventando, le virtù ed i difetti di un animo e di un intelletto di falsatore, è cosa tanto piana, da trovarcisi tutti d'accordo?

Faticoso e doloroso mestiero quello dei falsatori! Fingiamone uno tra noi, del secolo andato, che voglia scimieggiare un paesano e coetaneo di Francesco Guicciardini, raccontando, a Venezia od a Napoli, le cose pubbliche di Toscana. Il disgraziato deve mettere ogni cura perchè non gli sfugga parola che un esperto delle zecche letterarie sappia non ancora conata a quel tempo: e, quanto al Corenese, gli armenologi avrebbero a frugare se vi sono, in un libro del quattrocento, voci e modi che non possano essere altro che frutto del settecento. So bene che suderebbero, in questa impresa, più assai che noi italiani a casa nostra o, per il francese, un francese a casa sua; ma non tutte le pene si scansano: e in codesti viaggi, c'è un passo dove nè cavalcatura ti porta, nè meno ti regge: daccanto al precipizio, ti tocca spiccare il salto, ma di tuo, coi tuoi piedi e col tuo collo. E c'è un pericolo più grave assai. Il guicciardiniano

naclorդը կը ծիծաղին այս ըսածներուս. որովհետեւ Ալիկիէրի՝ շատ աւելի կենդանի մարմին մ'է, ինչ որ չէ խորհնացի. և եթէ ինչուան հինգ հարիւր թուականը վար վար իջեցնելը իր քերթուածը՝ զուարթ յիմարութիւն մը սեպուի, կիսով մեզի ծանօթ մատենագրաց նըկատմամբ՝ կրնանք աւելի համարձակ քայլ առնուլ:

Իսկ եթէ գրչագրի մը մէջ ամբողջ տառերով գրուած գտնենք՝ անուանի զօրավարի մը անուն, ու Արքայադրեան (Իսնտէի քերթութեան) վեչտասաներորդ գրոց մէջ ընթեւնունք Սակրեւորի, Գիտքի, Փրակի. փերրակիկի, չենք ըսեր թէ անգոյշ ու անմիտ նորամուտ ձեռք մը խառնուած է հոն, Մովսիսի համար խոհական քննադատք կ'ընդունին թէ քնազիրը զերծ չէ յաղաւաղութանց. բայց եթէ այս նրբափողոցէն ներս մտնենք՝ ուր արդեօք կանգ պիտի առնունք. ուր պիտի գտնենք արժանահաւատ ու փնտռուած բաժանարարը, որ իտաքսանկիսիին իրենը տայ. և եթէ կայ և գտնուի ի հայն համադատասխան ինչ Գուսաններգութեան մէջ Փէրրուկկեայ, որ տարածայնութեամբն ընդ պատմութեան կը բողոքէ: Ինչո՞ւ քաշուի ի ջնջելոյ զայն, և նորոգել զպատմութիւն:

Եթէ Պատմութեան գիրքը Մովսիսի չէ, և գրուածին մէջ իրեն կ'ընծայուի, միթէ այս ալ խաբեայի զործ չէ՞ արդեօք. ու խաբեայ հանճարոյ կամ սրտի մը առաքինութիւն, ներս ու թերութիւնք ստորագրելը սուտու մուտ խօսքերով, արդեօք այն չափ դիւրին բան է, որ ամէնք համաձայնին:

Բազմաշխատ ու ամենադժուարին է խաբեային արուեստը: Ենթադրենք թէ անցեալ դարու Իտալացի մը ուզենայ կապկարար նըմանեցնել ինքզինքը իբրև քաղաքակից և ժամանակակից մը Փրանկիսկոս Գուկիկարդիին, Տոկանայի մէջ հանդիպած հրապարակական անցքերն պատմելով ի վենետիկ կամ ի Նէապոլի. խեղճ մարդը հարկ է որ ամէն ջանք ի գործ դնէ՝ որպէս զայնպիսի բառ մը չելին բերնէն՝ որ իզուր բանասիրական ճոխութեան տեղեակ անձ մը չկարենայ ըսել թէ այդ բառը ոյն ժամանակին չէ. իսկ խորհնացու Նկատմամբ՝ հայադէտք պիտի քննեն փնտռեն թէ չորս հարիւրերորդ թուականին գրուած գրքի մը մէջ ինչ գտնուին բառեր և զուրցուածքի ոճեր՝ որ բանասիրաբար միայն եօթնհարիւրի արգասիքն կարենան ըլլալ: Քաջ գիտած թէ լաւ պիտի ջրտնին այս աղիստաններն մէջ՝ քոն ինչ Իտալացիքս՝ մեր տան մէջ, ու փոսանկերէն համար՝ զաղդիացի մը իւր տան. և ամէն աշխատութենէ կարելի չէ խոյս տալ. ու այսպիսի ճանապարհ

nifinto che, nel secolo andato, fa e disfa le sue ricerche, se c'è cosa che impari, e la vegga venuta alla luce un giorno solo dopo il cinquecento, chiuderà gli occhi, la cacerà dal cervello, tenace fuor di tempo, e guaisa lui se, nell'intrecciarsi dei documenti e delle leggende, si mostra più erudito che alla persona che riveste non venga!

Qui i dubitatori prendono animo: essi credono dimostrare come nel libro del Corenese sieno raccontati fatti che, nelle carte scritte nel quinto secolo, non c'erano *dicerto*: che si mostrano al mondo, e quasi con le parole stesse di Mosè, solo nei libri del seicento e del settecento.

Dimostrazione che a questa somigli è, davanti ad ogni consesso di critici, opera ardita e grave: c'è chi, alla sfilata di sottili prove, è assottigliate, resta dubbioso: che, visto A¹ ed A³ toccarsi, baciarsi, somigliarsi, pensa ad un A, nudo e crudo, che gli ingenera tutti e due; non sa dov'è, ma sa che c'è. Se una vera prova balzi fuori, ognune muterà grado e luogo, negli Anali delle lettere, alla *Storia d'Armenia*, torrà a Mosè quello che non gli spetta, avrà, sotto altro nome, o sotto un fitto velo, un grande scrittore di più; ma, intanto, ad ogni lanciata che si dà al Corenese, si leva uno scudo.

Mosè non è di certo uno sventato; è uomo che, per secoli, da riverenti e non pigri discepoli, fu tenuto degno di essere chiamato il maestro. Pareva del quinto ed è dell'ottavo secolo; ma, per ragioni o gravi o leggere, che nessuno s'affatica ad indagare, vuole nascondersi: e, benchè l'arte del suo stile mostri cervello atto ed usato al pensare, si fa scorgere come un bambino, va leggendo e copiando le pergamene che, nella sua età ideale, non si sarebbero potute nè copiare nè leggere. In-

zorroroթեանց մէջ չկայ երիվար մը որ գեղգ կարենայ վրան կրել և ոչ քեզի օգնող մը. գահավիժի մը քով ես, և հարկ է քեզ ցատկել, բայց քու ոտուրներովդ և անձամբ: Ուրիշ աւելի մեծագոյն վտանգ մ'ալ կայ. կեղծ Գուկկիսարդիկին նմանիլ ուզողը որ անցեալ դարու մէջ իր ստեղծած գէպերը կը հնարէ ու կ'աւրէ, եթէ սուրվեցընելու բաներ ունենայ, և տեսնէ որ Հինգ հարիւր թուականէն օր մը ետքը հանդիպած են, աշուրները կը գոցէ: Ժամանակէ դուրս հաստատուն մտքէն կ'արտաբաժ գանձը, և վայ է իրեն եթէ վաւերականաց և զրուցաց ուսումնասիրութեանցը մէջ աւելի հմուտ երեւի՝ քան զնոսա որոց կերպարանքն գգեցած է:

Հոս՝ տարակուսողը կը քաջալերին. կարծեն ապացուցանել թէ ինչպէս խորենացոյ գրքին մէջ կը պատմուին գէպեր, որ Հինգ դերորդ դարու գրուածոց մէջ չէին կրնար ըլլալ. և որ լոյս է տեսնեն, գրեթէ նոյն իսկ Մովսիսի բառերով, վեցերորդ կամ եօթներորդ դարու մէջ գրուած մատենից մէջ. Այսպիսի ապացուցութիւն մը՝ ամենայն քննադատից համար՝ յանդուգն ու ծանր պէտք է երևի. և որչափ ալ հմտութեամբ և մանրամասն քննութեամբ ուզուի հաստատուիլ, միշտ տարակուսական կ'երևի. և ենթադրուի ալ որ Ա՛ և Ա՛՛ իրարու ամենամօտ և գրեթէ զիրար կը գրկեն, ինք մտաց մէջ ունի լեւրկ ու մերկ Յ. մը, յորմէ կը յառաջապանի միւս երկուքն. և թէպէտ չի գտնորթ ուր է, բայց ըլլալուն վրայ տարակոյց չունի. իթէ ստոյգ ապացոյց մը դուրս ցատկէ, ամէնքն նոյն ատեն զրականութեան պատմութեան մէջ իրենց տեղն ու կարծիք կը փոխեն Հայաստանի նկատմամբ, վերցընելով զայն ինչ որ Մովսիսի չի պատկանիր, և ուրիշ անուամբ կամ թանձր քօղի տակ կ'ունենայ նոր ու մեծ մատենագիր մը, բայց ի նմին պահու և խորինացոյ դէմ իւրաքանչիւր հարուածին՝ վաճան մը դուրս կ'ենէ գինք պաշտպանող:

Անհանձար ու ծանծաղամիտ մը չէ Մովսէս. ալ այնպիսի մէկը՝ որ դարերէ ի վեր, ի մեծամեծար և ոչ ի Հեղգ աշակերտաց՝ վեհագոյն ուսուցիչ կոչուելու պատուոյն արժանի եղած. կը համարուէր Հինգերորդին, բայց ութերորդ դարու մէջ պարած է. լուրջ կամ թեթև պատճառաց համար, զոր ցարդ ոչ քննութեան առած չէ, կ'աւելէ ծածկուիլ. և թէպէտ իր գրաւորական ոճոյն արուեստը կը ցուցնէ խորհելու վարժ ու պատրաստ մանձար մը, բայց կ'երեւցնեն զինք իբրու անակիկ մը, որ կ'ընթեռնու և կը գաղափարէ մա-

vece questo scioccherello (perchè mi tocca chiamarlo così) ha un'altra virtù. Non è forse molto difficile, due secoli dopo, il non rammentare uno degli avvenimenti, degli uomini, delle idee che in quei lunghi ducento anni nacquero, e vi si nutrirono? Poichè non c'è per ora chi lo accusi di codesto, avr mo a meravigliarci assai che lo scrittore ingegnoso e prudente che seppe sfuggire da sì aspro scoglio, siassi, male accorto e goffo scrittore, sbattuto contro a quell'altra rupe, tanto che ne resti solo il cadavere.

Io non credo morto il Corenese, nè forse malato: per molti secoli non è quasi toccato da nessuno; ma il nostro secolo ha una *malattia del taglio*, fatto sui vivi, ed intanto, i saggi tentati sullo storico e non dirò contro allo storico, da parecchi medici, giovano a dimostrare l'arte degli sperimentatori, il desiderio che è in loro di assicurarsi le membra esser sane, e la vigoria di chi non cade sotto agli acuti stromenti.

զաղաթնեի՝ որ իր ենթադրեալ հասակին անկարելի է նմա ընդօրինակել և ընթեռնուլ: Ընդհակառակն այդ անհանձարն (զի այդպէս հարկ է որ կոչեմ զնա) ուրիշ բարեմասնութիւններ և ձիրք ունի: Ամենազուտարին բան մը չէ՛ արդեօք, երկու դար վրսն անցնելէն ետքը, չլիշել այդ դիպուածոց մէկը, անձ մը, զաղափար կամ մտածութիւն մը որ այն երկարատեւ երկու հարիւր տարիներու միջոցին ծնան ու մեծցան հոն: Եւ որովհետեւ հիմուս հիմայ ոչ ոք կը համարձակի կամ կրնայ այս մեղադրանքը տալ իրեն, մեծապէս պէտք է զարմանանք որ հանձարեղ և խոհական մաս տենազիրը կրցեր է խուսել այսպիսի խիստ ժայռէ մը, որ զէթ դիակը շնացեր է:

Եւ զխորհնացի մեռած չեմ համարիր, և ոչ իսկ հիւանդ: Երկար դարեր և ոչ ոք իւրեն դպաւ. բայց մեր դարը անդամահատութեան քառի մը ունի, և փորձերը ողջ եղող ներուն վրայ կ'ընէ. և ի բազում բժշկաց՝ պատմիչն վրայ, չընեմ պատմիչն զէմ եղած փորձերը, փորձառուաց արուեստը կը ցուցը նեն, և փափաքն զոր ունին ապահովութեամբ գիտնալու թէ անդամքն այնչափ առողջք են որ ոուր զործեաց տակ ալ կրնան գիմանալ:

29 հոյեմբ. 1894.

Հ. Բարսեղ բարեկամս կը գրէ այս է. չեմք՝ իր մէկ եղբայրակիցը, ի խոհական յարգանս վեհագոյն ուսուցչաց ազգին:

Ա. Զ. Դ.

Անոր հրապարակեալ զրոց ցուցակի մէջ Յայտարարուի խորագրով զըրոյկ մը կայ. Ողբիլ տալքեր խորագրով Նոր Ընկերացիք, և տարբեր զրով, դրիւք և պատկերազարդ հրատարակուեցաւ: — Փորրադիր բայց սոկեղիմիկ հատորիկ մ'է մոր կարդալ սկսող մամկանց համար: Գրքիս հեղինակն ծանօթ չէ մեզ, որովհետեւ առանց ամուսնի տպագրուած էր փոստիկներէմ, ոսկից թարգմանեց իբր 50 տարի առաջ մեր Ռաֆայել լեւոն վարժարանի սանից ուսուցիչ մի, մատաղ հասակին բարոյական պէտքը զգալով, և բնութեան հրաշարործ ազդեցութիւնն ամոր վրայ: — Հեղինակն բնութեան գաղտնեաց խորը կը մտնայ, կը քողարկէ, կը դիտէ զգոմ զգածմամբ, կը զմայնէ, կը զգածուի և նորաբաց և մորավարժ

մանուկ մտքերում մատով կը ցուցնէ բնութեան գեղմ, շնորհմ, կամովնաորութիւն և գործունութիւն: Ամոր ամէմ ամսեղ և զգալի երևութեանում մէջ կը մկատէ և կը գաւառի զմոյմ ինքն Աստուած՝ արարող, կարգադիր և պահպանող բնութեան և շնորհաց ամէմ արարածոց: — Մատաղ սերնդեան միտքը զգածուելու, սիրտը գողտրիկ և փափուկ շինելու, դիւրաթեք կամքն յայտնեալ նշմարութիւններով ուղղելու և գործելու միակ յարմար զըրոյկն է:

Այդ Գըրգորիմ մէջ մատաղ մանկտիմ պիտի մշարէ սիրտ մը մայիսի վարդի պէս փափուկ, և միտք մը պայծառ օրում մը արևում հաւասար յստակ և սուրբ. և յօժարի այնպէս պահել իր մորարծարծ սրտիկն ալ: